

ANTON PAVLOVIČ ČECHOV JAKO STRÁŽCE HODNOT

Josef Dohnal (Brno)

*... teprve prostřednictvím jedinečného a zvláštního
může totiž kulturní člověk rozumět
obecnému a globálnímu – a snad i sám sobě.
Šmajš, J.: Filosofie – obrat k Zemi. Praha 2008. s. 248.*

Abstrakt:

Stat' je zaměřena na sledování možnosti uplatnění/zachycení/implikaci hodnot a hodnotového žebříčku v literárním díle, speciálně pak v prózách Antona Pavloviče Čechova. V závěru autor konstatuje, že tento ruský spisovatel volí nepřímé zobrazování hodnotových soudů a nutí tak čtenáře přijímat hodnotové soudy.

Klíčová slova: A. P. Čechov, próza, ruská literatura, hodnoty, hodnotový soud, hodnoty v literatuře.

Абстракт:

Статья направлена на изучение возможности применить/изобразить/внушать ценности в произведении художественной литературы, отчасти в прозах Антона Павловича Чехова. Автор в заключении статьи утверждает, что русский писатель применяет косвенное изображение ценностных суждений и заставляет таким способом самого читателя решать о ценностях.

Ключевые слова: А. П. Чехов, проза, русская литература, ценности, ценностные суждения, ценности в литературе.

Psat' v jakékoli souvislosti o A. P. Čechovovi je v tuto dobu zřejmě jen nošením dříví do lesa. Vždyť kolik už toho bylo v souvislosti s jeho tvorbou a životem napsáno – sotva existuje někdo, kdo by mohl říci, že to obsáhl vše. A přesto se k němu vrátíme, třebaže to bude jen marginální poznámka. Důvod pro to máme zásadní: je jím snad ještě větší naléhavost Čechovova uměleckého poselství v dnešní poněkud paradoxní době civilizačního lomu mnohem komplexnějšího než před zhruba sto lety, tedy naléhavost toho, co zakódoval do svého díla.

Použijeme paralelu: Čechov byl – jak je obecně známo – původním povoláním lékař. Stejně jako dnes i v jeho době měla lékařská profese jedinou základní funkci: uchovat na co nejvyšší úrovni zdraví organismu, který mu je svěřen do péče. Medicína pak má primárně dva nástroje k naplnění své funkce: prevenci, je-li

vůbec ještě možná, a stanovení diagnózy a následné léčení tam, kde již nemoc započala. Tyto dva nástroje pak podle našeho názoru přenáší A. P. Čechov z medicíny do literatury. Nástroj třetí, paliativní péči, tedy tišení bolesti tam, kde již není pomoci a smrt je blížká, bolestivá a nevyhnutelná, tak odsouváme do pozadí; soudíme, že tuto funkci by literatura plnit neměla, i když není vyloučeno, že ji jednou plnit bude.

Čechovův život probíhal v době přelomu 19. a 20. století, tedy v době, kdy v evropském obecně kulturním stereotypu probíhá zásadní změna, v jejímž podloží můžeme najít především změnu základních životních stereotypů: pravda, asi nejsilněji a nejpřehledněji to vyjádřil Fridrich Nietzsche svým proklamativním výrokem o „Umwertung aller Werte“, tedy o přehodnocení veškerých hodnot. Ale kdyby to nebyl udělal on, dříve nebo později by to podobně formuloval někdo jiný. Tam, kde totiž až do té doby existovala relativní jednota toho, co bychom nazvali sdíleným hodnotovým zaměřením, se začala výrazněji projevovat eroze této jednoty. Ona eroze probíhala již nějakou dobu, neměla však dosud sílu nabrat takové obrátky, intenzitu a hlavně – neměla zatím tak příznivě ekonomicko-sociální podmínky. Nikdy do té doby nebyl jedinec potenciálně natolik ekonomicky silný a natolik sociálně volný jako právě v té době. Nikdy předtím si nepřipadal v takovém měřítku blízký „malému bohu“, který má moc nad sebou i nad svým okolím. Jestliže v minulosti někdo mohl v tomto ohledu „vybočit“, byli to jen nejmocnější tohoto světa – anebo lidé ztrativší „zdravý“ rozum (je otázkou, jestli by mezi oběma skupinami nestálo za to udělat někdy rovnítko). Na samém konci 19. a na začátku 20. století se však takovými značně soběstačnými stávají i lidé jiného sociálního postavení – vymoženost bohatých a urozených se stává statkem, který je k dispozici mnohem širšímu počtu jedinců. V Rusku navíc onen tlak na samostatnost vyvolalo zrušení nevolnictví v roce 1861, na které evidentně nebyla značná část společnosti připravena, a to jak na straně těch, kdo do té doby půdu vlastnili, tak na straně mnohem početnějších osvobozených nevolníků, kteří byli bez přípravy vrženi do situace pro ně po celé dlouhé generace neznámé a vyžadující odlišný způsob myšlení, který jim nebyl vlastní a mnohdy ani blízký.

Touha po samostatnosti, po vymanění se z jakéhokoli vnímaného područí, po sebeurčení je nejpozději od romantismu významnou hnací silou chování jedince (i národů, těm však v našem příspěvku nebudeme věnovat pozornost). Zatímco tehdy však k tomu nedozrálé podmínky, na konci 19. století tu byly – v západní Evropě i v prudce se změňivším Rusku. Mohli bychom říci, že v evropském prostředí dochází k výraznému posunu v chápání jedince: autentickým jedincem, osobností se stává jakoby pouze ten, kdo se dokáže vymanit ze skupinového myšlení a chování, kdo překročí „masové“ archetypy jednání a projde „individuací“. Ono tradiční vztahování se individua ke světu kolem něho, tedy subjekt-objektový vztah jedince k vnějšímu světu, který se do té doby spíše klonil k upřednostnění society (rodiny, pospolitosti, náboženské obce atp.) nad jedincem se relativně rychle láme

v opak – vyšší míru pozornosti i vyšší požadavek na respektování svého individuálního vidění světa začíná získávat jedinec. Znamená to právě i odlišný přístup k hodnotám jako základním prvkům, podle kterých se můžeme orientovat v životě.

Tady je nutná malá teoretická odbočka: O hodnotách se leckde hovoří, těžko však nalézt, jak bychom je mohli pokud možno jednoznačně definovat. O tom, jak je to složité a jak nám někdy „práce s hodnotami“ uniká, svědčí i jedna z maličkostí: v jedné z nejzajímavějších knih posledního desetiletí v české filozofické produkci, ve Šmajsově knize *Filosofie – obrat k Zemi* jinak bohatý věcný rejstřík slovo „hodnota“ vůbec neobsahuje; sám text knihy s tímto pojmem však pracuje relativně často. Podle našeho názoru to není náhodné. I např. Jiří Kulka ve své reprezentativní práci *Psychologie umění* hovoří o uměleckém díle bez použití slova „hodnota“, když říká: „...umělecké dílo je složitou strukturou. Mezi jeho složkami a prvky vznikají komplikované vztahy na nejrůznějších úrovních. Z jejich vzájemného působení povstává význam, smysl, obsah, které mají synergetickou povahu...“¹ Nevíme, jestli je možná jakákoli „Geistesgeschichte“ bez pojmu hodnoty, pochybujeme o tom, že jakýkoli pohled na svět, ať už mu říkáme Weltanschauung nebo картина мира, se může obejít bez hodnoty jako jistého typu měřítka. Je zajímavé, že díla někdy hodnotíme jako „lepší“ či „horší“ na základě formálních kritérií, že však nám právě pojem hodnoty činí značné problémy co do jeho definování. Přetrvává tak stav, který kritizoval už František Miko, když v roce 1982 konstatoval: „Mali by sme sa ... oprieť o poznatky axiologie... To, čo nám však táto disciplína zo svojej prevážne filozofickej inštalácie poskytuje, je príliš všeobecné a okrem toho ... je nám ešte stále dlžná prakticky použiteľné vymedzenie pojmu hodnoty.“² Ještě podstatnější je jeho další postesknutí: „Axiologické predstavy majú pritom ešte jedno nepríjemné manko. Nechápu fakt hodnôt ako systémovú súčasť samoregulácie osobnosti a spoločenského celku.“³

Význam fungování hodnot jako prvku samoregulace autentického jedince je však právě v období zlomů tím, co je mimořádně významné. To proto, že uvolnění hodnotové homogenity sociálního organismu a zvýšená potřeba hodnotové samoregulace na úrovni jedince jsou spojitě nádoby – co ubude v jedné, musí nutně přibýt v druhé. Jedna z relativně obecných a vágních definic hodnoty počítá právě s tím, že hodnoty náleží i k jedinci i k sociální skupině, byť jakkoli velké: „Hodnoty jsou představy jedinců nebo skupin o tom, co je žádoucí, správné, dobré či špatné.“⁴ Tato definice – jak je vidět – nerozlišuje mezi hodnotami sdílenými a hodnotami prosazovanými individuem bez jejich sdílení s ostatními; mimo její obsah pak zůstává i další podstatný prvek hodnot – to, zda se jedná o hodnotu

¹ KULKA, J.: *Psychologie umění*. Praha 2008, s. 29.

² MIKO, F.: *Hodnoty a literární proces*. Bratislava 1982, s. 65.

³ Tamtéž.

⁴ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hodnoty>.

„pozitivní“ nebo „negativní“, tedy jakési byt' vágně formulované kritérium, které by umožnilo hodnoty klasifikovat alespoň na této základní škále *dobře* versus *špatně*.

Bylo by asi velikou chybou, kdybychom při výčtu toho, co krásná literatura dává kultuře chápané široce jako produkt „duchovního osvojování světa člověkem“⁵, zapomněli právě na spoluúčast literatury při formování axiologického aspektu lidského individuálního a sociálního bytí. Je také velice pravděpodobné, že právě axiologické hledisko bylo jedním ze základních, ne-li vůbec základním, v době, kdy před vznikem písemnosti ústně přechovávaná a z generace na generaci předávaná informace souvisela se zachováním všeho podstatného pro pragmatiku bytí i pro pragmatiku zachování sociálních vztahů, bez nichž by jedinec nebyl schopen přežít. Až následně docházelo k „významové pluralitě“, tedy k navrstvování dalších vrstev významů na onu primární, sociálně-pragmatickou.⁶ Zdá se také, že s tím, že literární dílo nese, předává, prověřuje atp. hodnoty, téměř vždy implicitně počítáme při jakékoli interpretaci literárních děl – činíme tak však natolik samozřejmě, že se této mimořádně významné kategorii málo teoreticky věnujeme.⁷ Možná je to i tím, že nám daná kategorie připadá „banální“ svou samozřejmostí, možná pak naopak tím, že je to kategorie, která se teoreticky mimořádně složitě uchopuje a nechce se nejen poddat kategorizaci, ale složitě se vymezuje její vztah k takovým kategoriím, jako jsou např. morálka, zvyk, norma atp.⁸

Právě proto, že však banální ani v nejmenším není, je hodnotová dimenze jednou z nejpodstatnějších dimenzí literárního díla vůbec. A důvodem není jen často ploše a negativně chápaný, a proto často odsuzovaný, „didaktismus“, tedy „výchovná, formující“ část působení literárního díla na čtenáře, ale i snaha autorů zaujmout stanovisko, dát svůj názor veřejně najevo a vybudit (hodnotově orientovanou) diskusi.⁹ Hodnotové zaměření se pak projevuje i ve struktuře díla, v pozici vypravěče, ve výstavbě postav, odráží se ve stylu díla, resp. v odlišení stylových úrovní spjatých s různými postavami díla, ovlivňuje pochopitelně i další složky podstatné pro literární dílo jako synergetický celek.

⁵ ŠMAJS, J.: *Filosofie – obrat k Zemi*. Praha 2008, s. 257.

⁶ Podle našeho názoru je tedy estetická funkce v Mukařovského pojetí čímsi „přidaným“ k oné primární pragmatické vrstvě.

⁷ Jedním z příspěvků na toto téma je např. stať Žemberová, V., Bilasová, V.: *Poetologický význam a poznávací funkce hodnoty v umelecké literatuře*. *Opera Slavica*, 3/2008, s. 1-15.

⁸ Viz např. Cakirpaloglu, P.: *Psychologie hodnot. Přehled pro humanitní obory*. Olomouc 2004.

⁹ V nedávném rozhovoru o této součásti spisovatelské práce říká Arnošt Lustig: „Spisovatel je jako malý bůžek ... tvoří z ničeho něco. ... V psaní je tolik radosti. Je to vznešené a dává to životu smysl.“ *MagazínDnes*, č. 4, 28. 01. 2010, s. 8.

Zpět k A. P. Čechovovi: Právě on jako by ve své době onen zlom diagnostikoval a jako by chápal, že kořen tohoto zlomu neleží v povrchně chápané „vnější realitě lidského bytí“, ale v proměně individuální podstaty. Jedinec totiž přestal být hodnotově závislý na celku – fakt, že někdo zastává jiné hodnoty, přestal být důvodem vyobcování ze society, pokud ovšem nešlo o několik základních hodnot obsažených ještě v křesťanském desateru, z něhož některé už stejně nebyly ani v té době chápány přes příliš rigidně. Přesto – nebo právě proto? – život jedince i nadále sestává z řady situací, ve kterých je nutno jednat na základě hodnotově podmíněného rozhodování. Čím méně je takové rozhodování „dáno“ sociálním tlakem, čím menší je dopad „sociálního trestu“ za špatné rozhodnutí, tím zatíženější je individuuum v oblasti hodnotově podmíněných rozhodnutí. Diagnóza je tedy k dispozici.

Čechov jako lékař pro stanovení diagnózy hledal příčinu, zdroj nemoci právě v individuuum. Jakoby intuitivně nabyt přesvědčení, že societa vytvořila jakési předpoklady, leč jedinec jich ještě není práv: ekonomická realita vytvořila podmínky pro takové sociální vztahy, které jsou založeny na svobodné volbě individuua. Ekonomicky společnost dozrála, proklamované sociální hodnoty vzniklé kdysi dávno jako ideální tužba a v moderní době naplno formulované Velkou francouzskou buržoazní revolucí jako volnost (ve smyslu svoboda), rovnost a bratrství však paradoxně zahrnovaly nikoli více sociálního, ale individuálního – vždyť svoboda i rovnost jsou namířeny primárně na jedince, ba i bratrství je možné pouze při zájmu příslušných účastníků, tedy do značné míry při individuální volbě této strategie ve vztahu k ostatním. Těžiště se vskutku přesunulo od celku k jeho části, k individuuum!

Jestliže má tedy dojít k naplnění těchto hodnot (jde přece o „představy jedinců nebo skupin o tom, co je žádoucí, správné, dobré či špatné“ – viz výše) a jestliže již jsou z hlediska society realizovatelné, pak jde jen o to, aby jim začal být práv objekt takto chápané axiologické orientace – člověk jako jedinec, jako – moderně řečeno – fenotyp, tedy aktuální, za daných podmínek vzniklá konkrétní varianta genotypu člověka typu homo sapiens sapiens. Jenže tady se ukázalo, že v člověku jako jedinci dochází ke složitě reakci: ulehčení břemene ekonomického přežití, které bylo nově možno snášet snáze i při snížené míře konformity vůči sociálně sankcionovaným hodnotám, vedlo k uvolnění takových prvků v chování jedince, které se navenek projevovaly jako agrese, sobectví, separace od druhých, pohodlnost a lenost, ba i jako velmi variabilní forma parazitování na druhých. To byly příčiny diagnostikované choroby, tam nachází lékař a spisovatel Čechov zdroje nákazy, chcete-li pak jakési „baktérie asociální působící individuální poruchy hodnotové imunity s možností snadného přenosu na podobně imunitně narušené jedince“.

Odtud už je jen krůček k literatuře jako obraznému, symbolickému vyjádření toho, co identifikoval v niterné podstatě svých hrdinů i antihrdinů, odtud vede cesta k jeho povídkám, časem pak i hrdinům jeho dramát – jejich postavy jsou nositeli

konkrétních projevů jedné jediné choroby: hodnotové dysfunkce, selhání jakési individuální imunity vůči negativním hodnotám.

Čechovovy povídky jsou antinomické – na pranyř se staví negativní projevy, negativní realizace hodnotové dichotomie, zatímco její pozitivní protipól je ne-realizován, ale vnímán jako to, co není v textu, ale mělo by být v realitě. I tím je ale Čechov cenný – nedává žádnou pevnou hodnotovou teleologii, žádné nové náboženství. Je tím mimořádný – v hodnotově zmatené době stojí proti nehodnotnému, jeho teleologie i axiologie je jakoby přísně vývojově podmíněna i orientována: člověk, který dospěl až do tohoto stádia svého rozvoje, který je schopen poznat záporný pól hodnotové dichotomie, bude natolik samostatný, natolik soudu schopný, bude natolik ústrojně s vývojem onou samoregulující jednotkou, že v daných konkrétních situacích, na které neexistuje předem předepsaný stereotyp hodnotové volby, dokáže volit sám pozitivní pól hodnotové dichotomie. Nikde to neříká verbis expressis, přesto je to imanentně ukryto v mnoha jeho textech: klíč je v individuu. To jedinec se musí naučit poznávat dobré a zlé, on musí dospět k samostatnosti a odpovědnosti za sebe sama i za druhé a za svět kolem sebe.

Zdá se pak, že právě onen důraz na individuum a jeho hodnotově podmíněné rozhodování v konkrétních, běžný život naplňujících situacích vede k tomu, že Čechov volí situace až banální, nedramatické, „nudné“ – a přece tak vnitřně naplněné nepatetickým zdůrazněním toho, jak moc hodnotově negativního v jeho postavách zůstává. Ona každodenní neschopnost jednat podle postulovaných hodnot, neschopnost vzepřít se „nehodnotnému“ egoismu, eklekticismu, podlízavosti, malosti, moci atd. i v těch nejobyčejnějších situacích odhaluje, jak moc ještě chybí člověku k tomu, aby byl skutečně práv nové situaci. Možná právě proto jsou jeho povídky stručné, prosté, „jednoduché“ až průhledné – nepotřebuje k dosažení cíle složité konstrukce. Uvede postavy, načrtne situaci a vede ji k momentu, ve kterém je očekáváno jednání založené na nějakém hodnotovém rozhodnutí – a nutí čtenáře k reakci na zobrazené. I jeho dramata jsou podobná – i tam zrají jakási rozhodnutí, bez nichž „nelze dále žít“, i tam se projevuje potřeba hodnotového soudu pro taková rozhodnutí. Zralost individua potřebná k vědomému rozhodnutí je však mnohdy tím, co chybí – a proto „děj-neděj“, proto vyústění do „ničeho“, do „nezměny“ či změny jakoby samy od sebe se objevující, vynořivší se.

Charakteristické však je, že Čechovův hodnotový diskurs neobsahuje žádný univerzálně přístupný a bezbolestný lék. Vystavuje společnosti jediný recept: specifické hodnotové otužování, tedy stálé testování, poddávání se hodnotovým soudům druhých a hodnotově specifické posuzování druhých stejně jako konkrétní jednání proti hodnotově negativně orientovaným skutkům vlastním i druhých. Je to na jednu stranu něco, co by bylo možno Čechovovi vytknout; na druhý pohled se však ukazuje, že je to naopak Čechovova silná stránka: číší z ní víra v to, že jedinec je schopen hodnotového vývoje, nikoli apriorního a na úkor druhých jako Nietzscheův nadčlověk, který „má jasno“ a prosazuje si svá práva bez výrazného

ohledu na jiné, ale jako sebevědomá a sebe hodnotově usměřující integrální součást society druhých, stejně samostatných a podobně se hodnotově samoregulujících jedinců, kteří díky tomu budou schopni vytvořit societu s vyšší mravní kulturou. Imanentně však také zvedá pomyslný ukazovák ve varovném gestu: nestane-li se tak, nedojde-li k přeměně individua z bytosti jednající z hlediska hodnot vynuceně a tedy nesamostatně v jedince plně odpovědného a samostatně volícího hodnotově pozitivní alternativy možných typů individuálně i sociálně odpovědného jednání, pak je budoucnost society i jedinců v ohrožení.

Soudíme, že právě v hodnotové dimenzi své tvorby je A. P. Čechov jedním z mála, kdo v dané době tak trochu připomíná dona Quijota; ví sice, že jeho úkol je těžce splnitelný, tuší, že jedinec, na kterého připadl tento grandiózní úkol, mu ještě nedorostl a dlouho ještě nedoroste, věří ale, že jiné cesty není. I proto není tvůrcem jakékoli axiologické teleologie, proto ploše nemoralizuje, proto jsou jeho kladné hodnotové principy naznačovány, nikoli otevřeně formulovány: vlastně nás, své čtenáře, trochu „koučuje“, abychom sami poznali a sami pojmenovali, tudíž sami pro sebe objevili. Jako by respektoval Galileovo heslo: nemůžeš nikoho nic naučit, můžeš mu jenom pomoci, aby to sám v sobě našel.